

คำปราศรัยของนายปรีดี พนมยงค์

ต่อ

ธรรมเนียมปฏิบัติและเนติบัณฑิต นักสันติภาพ
ที่ได้มาเยี่ยม ณ บ้านพักชานกรุงปารีส
เมื่อวันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2514

ท่านธรรมเนียมปฏิบัติและเนติบัณฑิต นักสันติภาพ ผู้เป็นกัลยาณมิตรของพวกเราทั้งหลาย

โอกาสนี้เป็นโอกาสหนึ่งที่ผมมีความปลาบปลื้มเป็นอย่างยิ่ง ในการที่ท่านทั้งหลายผู้เฝ้าสันติภาพของชาติไทยที่จะคงอยู่ด้วยกันอย่างสันติกับประเทศต่างๆ ที่มีระบบสังคมต่างๆ กันได้อุตสาหกรรมเดินทางจากกรุงเทพฯ หลายพันกิโลเมตรมาประชุมที่กรุงเบรุต เพื่อแสวงหาสันติภาพโดยวิธีทางกฎหมาย ซึ่งเป็นวิธีทางหนึ่งซึ่งท่านทั้งหลายมีความรู้และความชำนาญ และเมื่อเสร็จภารกิจแล้วก็ยังได้เสียสละโดยไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยเดินทางต่อมาจนถึงกรุงปารีสเพื่อทัศนารสิ่งที่เพิ่มความรู้ในทางประวัติศาสตร์และความรู้ทั่วไป ซึ่งองค์การที่เป็นธุระในการเดินทางได้กำหนดรายการไว้แทบจะหาเวลาว่างเป็นของตัวเองได้ยาก แม้กระนั้นท่านทั้งหลายก็ยังได้อุทิศเวลาอันมีค่าส่วนหนึ่งของท่านมาเยี่ยมผมจนถึงที่พัก ณ ชานกรุงปารีส ผมจึงขอขอบคุณท่านทั้งหลายในไมตรีจิตอันแสดงออกซึ่งความเป็นกัลยาณมิตรของผม

เมื่อเราได้พบกันก็เป็นธรรมดาที่เราต้องสนทนากัน แต่การสนทนาของเราไม่เป็นภัยต่อผู้ใด เราได้สนทนากันส่วนมากถึงความระลึกแต่หนหลัง เมื่อครั้งท่านทั้งหลายได้เริ่มเข้าเรียนตั้งแต่เมื่อครั้งเรายังมีเตรียมปริญญาของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง และบางท่านก็ได้เรียนจนสำเร็จชั้นปริญญาตรีและปริญญาโท และบางท่านซึ่งมีอายุมากจัดอยู่ในรุ่นน้องของผมที่โรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรมแม้จะมีได้เรียนจากผมโดยตรง แต่ก็ได้อ่านคำสอนและตำราของผมอยู่บ้าง จึงเรียกผมว่าอาจารย์เหมือนดังรุ่นน้อง ๆ และก็เป็นธรรมดาที่ผู้รักชาติอันแท้จริงทั้งหลายไม่อาจจเว้นแสดงออกถึงความเห็นห่วงใยในชาติไทยอันเป็นที่รักยิ่งของเราเกี่ยวข้องกับบางสิ่งบางอย่างของหลัก 6 ประการที่คณะราษฎรได้แถลงไว้เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ในการขอพระราชทานรัฐธรรมนูญจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งท่านทั้งหลายยังจำได้และบางท่านก็คงยังจำเพลง 24 มิถุนา ที่ราษฎรไทยได้ร้องกันมาเป็นเวลาช้านานและเป็นที่ยอมรับกันมากกว่า 20 ปี หลัก 6 ประการอย่างย่อ ๆ ก็คือ **ความเป็นเอกราชสมบูรณ์ของชาติ, การรักษาความปลอดภัยในประเทศเพื่อให้การประทุษร้ายต่อกันให้ลดลงให้มากที่สุด, การบำรุงความสมบูรณ์ของราษฎรในทาง**

ทางเศรษฐกิจ, ให้ราษฎรมีสิทธิเสมอภาคและมีเสรีภาพอันเป็นสิทธิของมนุษยชน และก็ดังที่ท่านทั้งหลายได้ทราบแล้วว่าสหประชาชาติได้มีปฏิญญาในเรื่องนี้ เมื่อ ค.ศ. 1948 และหลักประการที่ 8 ก็**คือให้การศึกษอย่างเต็มที่แก่ราษฎร** ซึ่งท่านทั้งหลายที่เป็นนักศึกษามาแล้วนั้นก็ได้ออกมาถึงสภาการณณ์ แต่หนหลังที่ท่านทั้งหลายได้ประสบมาในระหว่างที่ท่านศึกษาอยู่ที่สถาบันของเรา และทุกท่านก็ยังมีความทรงจำในเรื่องนี้ดีคืออยู่ว่ามหาวิทยาลัยของเราได้เอาใจใส่ที่จะให้ผู้ต้องการศึกษาได้มีโอกาสศึกษาอย่างเต็มที่

และบางท่านก็ได้ระลึกว่า เมื่อครั้งกระทรวงธรรมการสมัยนั้นได้จัดระบบการศึกษาใหม่ให้มีเตรียมอุดมศึกษาแผนมัธยม 7 และ 8 ซึ่งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองของเราเรียกว่าเตรียมปริญญา เราได้ยอมรับหลักการที่มีการสอบแข่งขันให้เข้าเรียนตามจำนวนที่กำหนด แต่เนื่องจากมีผู้สมัครมากเกินกว่าจำนวนที่จะรับเป็นนักศึกษาเตรียมปริญญา ทางผมซึ่งเป็นผู้ประสานการก็คิดว่าพวกที่สอบได้เกินกว่าจำนวนที่กำหนดไว้จะไปเรียนที่ไหนก็ไม่มีที่เรียน จึงได้จัดให้เขาเหล่านั้นเป็นนักเรียนสมทบเตรียมปริญญา และเรียนหลักสูตรเหมือนกันกับเตรียมปริญญา ในการนี้ก็ต้องเตรียมสถานที่ให้พอ ก็ในชั้นแรกก็จัดแปลงอาคารเก่า ซึ่งกรมช่างแสงเก็บเอาวอชยุทภัณฑ์ไว้ในบริเวณวังหน้าที่มาวิทยาลัยชื่อมานั้นให้เป็นที่เรียนร้อย แม้จะเป็นพื้นดินหรือพื้นอิฐแต่ที่สำคัญก็คือได้มีที่เรียน

ต่อมา เมื่อมหาวิทยาลัยมีทุนขึ้นก็ได้สร้างอาคารเพื่อให้นักศึกษามีที่เรียน แต่ในปีหลัง ๆ ดึกก็ไม่พอที่จะให้เรียน เพราะต้องการช่วยผู้ซึ่งไม่มีที่เรียน ดังนั้นจึงได้สร้างโรงไม้มุงหลังคาจากบนพื้นดินในบริเวณมหาวิทยาลัยซึ่งยังมีที่ว่างอยู่เพื่อช่วยให้ผู้ประสงค์ศึกษาได้มีสถานที่ศึกษา **เพราะเราเห็นว่าสาระแห่งการศึกษามีความสำคัญ แม้สถานที่จะเรียนภายใต้หลังคาจาก**

ในวันนี้ ผมมีความยินดีที่ธรรมศาสตร์บัณฑิตบางคนที่มาพบผม ซึ่งมีตำแหน่งเป็นตุลาการชั้นผู้ใหญ่ แจ้งว่าได้เคยศึกษาในโรงที่มุงด้วยหลังคาจาก ในฐานะศิษย์เก่าที่ละการเรียนภาษาฝรั่งเศสมาเกือบ 30 ปีแล้ว ไม่เคยมาเมืองนอกก่อนเลยเพิ่งจะมาคราวนี้ ท่านผู้นั้นเปรียบตนเองเหมือนดังลูกทุ่ง ผมจึงได้ทดลองนำจดหมายภาษาฝรั่งเศสซึ่งองค์การแห่งหนึ่งเขียนมาถึงให้ดูแล้วให้ลองอ่านให้ฟังก็ยังอ่านให้ผมฟังได้มีความคลาดเคลื่อนเพียงเล็กน้อยเท่านั้น และก็ยังสนทนาถึงวิชาอื่น ๆ ที่เคยเรียนมาเมื่อยังเป็นวัยรุ่นอยู่ที่แผนกเตรียมปริญญาฯ ก็ **ทว่าผมอนงค์ที่ธรรมศาสตร์บัณฑิตบางคนที่ผ่านเตรียมปริญญาฯ ได้หลังจากยังมีพื้นความรู้เบื้องต้นอันเป็นความรู้ทั่วไปคืออยู่มาก** จึงขอสรรเสริญ ส่วนธรรมศาสตร์ผู้อื่นที่ได้เรียนบนตึกก็เป็นเพราะเมื่อสอบแข่งขันเข้าเรียนปริญญาฯ ได้ที่ตึกว่าเป็นธรรมดาว่าได้เรียนบนตึก และได้มีความรู้ตามหลักสูตรเหมือนกับเพื่อนนักศึกษาอื่น ๆ **โดยมีค่ามีความดูหมิ่นดูแคลนว่าใครได้เรียนที่ตึกและใครได้เรียนใต้หลังคาจาก**

ความสามัคคีที่แสดงให้ผมเห็นในการที่ร่วมเดินทางมาด้วยกัน และที่ได้ร่วมกันต่อสู้เพื่อความเป็นธรรมของธรรมศาสตร์บัณฑิตจนบรรลุผลสำเร็จ ที่ให้ธรรมศาสตร์บัณฑิตและนิติศาสตร์บัณฑิตได้เป็นวิสามัญสมาชิกแห่งเนติบัณฑิตสภา ก็แสดงถึงความสามัคคีของธรรมศาสตร์บัณฑิตส่วนมากที่สุด ที่ได้ต่อสู้เพื่อความยุติธรรมผมจึงขอถือโอกาสสรรเสริญและขอบใจไว้เป็นอย่างมาก ณ ที่นี้ด้วย

ขอกล่าวถึงสถานที่เรียนกฎหมายอีกสักเล็กน้อยว่า ในสมัยที่ผมเรียนที่โรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรม และเนติบัณฑิตอีกท่านหนึ่งซึ่งมาด้วยวันนี้แม้จะเป็นรุ่นน้องแต่อาจเคยเรียน ณ สถานที่เดียวกันก่อนที่จะย้ายไปเรียนที่อาคารห้างแบดแมนเก่า ซึ่งต่อมาเป็นอาคารกรมโฆษณาการ หรืออาจมีคนแจ้งให้ทราบว่ามีโรงเรียนกฎหมายเดิมเป็นอาคารไม้สองชั้นตั้งอยู่ระหว่างศาลสถิตยุติธรรมเก่า และแก่งเงินที่ชั้นล่างเป็นศาล

อาญา ชั้นบนเป็นที่ทำการเนติบัณฑิตยสภา โรงเรียนกฎหมายเป็นเรือนไม้ดังกล่าวนั้นก็เป็นที่เพาะเนติ-
บัณฑิตรุ่นเก่าหลายรุ่น เวลาสอบไล่ก็ไปสอบกันที่ระเบียงวัดพระแก้ว ก็ในสมัยนั้นมีสถานที่ที่พอเรียนพอสอบ
ไล่ที่ไหนได้ก็เรียนและสอบกันที่นั่น มิได้เปลืองงบประมาณของแผ่นดินที่จะต้องถือเอาอาคารโอ้อ่าเป็นเงื่อนไข
สำคัญ

บางท่านได้ถามถึงความเก่าเรื่องการศึกษาของเนติบัณฑิตยสภาว่าจัดแบบใดเอาหลักมาจากประเทศ
ไหน ผมก็ได้ชี้แจงว่า**เสด็จในกรมหลวงราชบุรี** ท่านได้ทรงเริ่มจัดขึ้น **โดยหลักความเหมาะสมแก่สภาพของไทย
เป็นใหญ่** แม้ว่าจะมีหลายสิ่งหลายอย่างท่านได้เอาหลักแห่งการศึกษาที่บาร์ของอังกฤษมาแต่ท่าน**ไม่ได้เอามา
ทั้งคืน** ขอให้ท่านทั้งหลายเมื่อกลับไปประเทศแล้วให้อาหลักสูตรโรงเรียนกฎหมายตั้งแต่สมัยกรมพระองค์นั้น
มาเทียบดูกับหลักสูตรของบาร์ในอังกฤษสมัยนั้น ก็จะเห็นได้ว่าสมัยนั้นบาร์ของอังกฤษไม่มีการสอนกฎหมาย
ระหว่างประเทศแผนกคดีเมือง แต่นักเรียนกฎหมายไทยรุ่นที่ 1 ได้เรียนกฎหมายระหว่างประเทศคดีเมือง โดย
เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุรักษ์ (โรแลงส์ จักแมง) เป็นผู้สอน ต่อมาในปี พ.ศ. 2462 ซึ่งเป็นปีที่โรงเรียน
กฎหมายกระทรวงยุติธรรมแบ่งการสอนออกเป็น 2 ภาค ในภาคที่ 1 ก็มีวิชาที่เรียกว่า "ธรรมศาสตร์" หรือ
จुरิสปรูเด็นซ์ในภาษาอังกฤษซึ่งที่บาร์อังกฤษสมัยนั้นไม่มีการสอนก็นับว่าโรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรม
ได้มีหลักสูตรที่ก้าวหน้าขึ้นมาอีกก้าวหนึ่ง (วิชาธรรมศาสตร์นั้นเมื่อได้ตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และ
การเมืองแล้ว ได้เปลี่ยนชื่อเรียกว่า **ความรู้เบื้องต้นแห่งกฎหมาย**)

บาร์ของอังกฤษนั้นเป็นประเพณีของอังกฤษโดยเฉพาะ ซึ่งแต่เดิมเป็นสถาบันที่ผูกขาดการว่าความ
และอบรมทนายความ แม้ผู้สำเร็จจากมหาวิทยาลัยมีปริญญาสูงเพียงใดก็จำเป็นต้องมาศึกษาซึ่งเป็นประเพณีเฉพาะ
ของอังกฤษ ส่วนในประเทศไทยสมัยที่ผมยังเป็นนักเรียนกฎหมายอยู่ที่ปรากฏแก่ตนเองว่า **เนติบัณฑิตยสภาสมัย
นั้นไม่ผูกขาดการเป็นทนายความแบบอังกฤษ** คือผู้ใดที่มีความรู้ในทางกฎหมายก็ขออนุญาตเป็นทนาย
ความเฉพาะเรื่องได้ เช่นผมเมื่อครั้งเป็นนักเรียนกฎหมายก็เคยขออนุญาตพิเศษเป็นทนายความในคดีระหว่าง
อัยการสมุทรปราการ โจทก์ **นายลิมซุ่นห่วน** จำเลย ซึ่งถูกฟ้องว่าเรือใบเดินทะเลของตนไปชนปลับปลาในหลวง
ที่ปากน้ำ ผมในฐานะทนายต่อสู้ว่าเป็น**ภยันนอกอำนาจ** เวลานั้นยังไม่มีประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ที่ใช้ศัพท์
ใหม่ว่า**เหตุสุดวิสัย** ผมจึงต้องใช้ศัพท์เก่าที่ปรากฏใน**กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ** อ่างคดีตัวอย่างสมัย**พระเอกา-
ทศรถ**ในคดี**จีนกังเซ่ง**ที่เช่าสำเภามาไปค้าขายและถูกพายุอัปปางลงกลางทะเล เจ้าของเรือได้ฟ้องเรียกค่าเสียหาย
คดีว่ากันจนถึงฎีกาต่อ**พระเอกาทศรถ** ซึ่งทรงวินิจฉัยว่าเป็น**ภยันนอกอำนาจ** ผู้เช่าเรือไม่ต้องใช้ค่าเสียหาย
ขอให้ท่านทั้งหลายไปตรวจดูคำพิพากษาฎีกาในปี พ.ศ. 2463 ผมได้กล่าวเลยไปถึงฎีกาเก่า ๆ ดังกล่าวแล้วออก
จะมากไปแต่สาระก็อยู่ที่ว่า**เนติบัณฑิตยสภาของไทยสมัยนั้นมิได้เอาอย่างอังกฤษมาทั้งคืน** ท่านผู้ใหญ่สมัยนั้น
ถือว่า**ชาติไทยเป็นชาติเอกราชไม่ไช่เป็นเมืองขึ้นของอังกฤษที่อังกฤษทำอะไรเราต้องทำอย่างนั้น หรือฝรั่ง-
เทศทำอะไรเราจะเอาอย่างนั้น เราเอาสิ่งที่ดีของเขามาโดยสมานกับสภาพท้องถิ่นที่เหมาะสมแก่
ไทยเรา**

มีบางคนเคยกล่าวไว้ว่า ผมได้นำหลักสูตรของฝรั่งเศสมาวางไว้ในแผนกเตรียมปริญญาและการ
ศึกษาปริญญาของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ผู้ที่เคยกล่าวเช่นนั้นไม่พิจารณาให้รอบคอบว่า
ในประเทศฝรั่งเศสเองมีหลักสูตรอย่างไร และที่ผมได้นำไปสำหรับมหาวิทยาลัยของเรานั้นเป็นการเอาอย่าง

ของประเทศฝรั่งเศสหรือของประเทศใดมาทั้งคืน ผมคิดว่าแล้วมาถึงใจของอังกฤษหรือฝรั่งเศส หรือของประเทศใดจึงเป็นวิธีการที่ดี เราก็ยอมที่จะเอามาแต่เพียงเป็นเชิงแล้วปรับปรุงให้เหมาะสมแก่สภาพท้องถิ่น ภาลสมัยของไทยและมีส่วนที่เราเห็นว่าเหมาะสมของเราเองปรุงแต่งขึ้นเพื่อของไทยเราโดยเฉพาะ ก็ผู้ที่เคยกล่าวคำหิเช่นนั้นรังเกียจหลักสูตรที่อ้างว่าเอามาจากฝรั่งเศส เขาจะให้เอาหลักสูตรอะไรที่มีดีมีตัวเอียงมาจากประเทศอื่นบ้าง

แต่ใครจะว่าอย่างไรก็ช่างเถิด ปัญหาอยู่ที่ว่าผู้ที่สำเร็จการศึกษาเตรียมปริญญาที่ดี ผู้ที่เป็นธรรมศาสตร์บัณฑิตก็ดี มีความพอใจในความรู้ที่ได้ศึกษามาจากหลักสูตรนั้นหรือไม่และได้ใช้ความรู้นั้น ๆ ประกอบอาชีพได้หรือไม่ เท่าที่ผมได้รับทราบจากท่านทั้งหลายที่มาในวันนี้และจากเพื่อนของท่านที่มีได้มาในวันนี้ก็แสดงความพอใจซึ่งมีชี้แสดงความพอใจเพื่อจะเอาใจผม แต่ความสำเร็จในการทำงานที่ท่านได้บรรลุผลสำเร็จเป็นบทพิสูจน์คำพูดอันจริงใจของท่าน ในส่วนผมซึ่งเป็นผู้ประกาศนียบัตร ได้วางหลักสูตรโดยคำนึงที่จะให้นักศึกษาที่สำเร็จการศึกษามีโอกาสประกอบอาชีพได้อย่างกว้างขวางโดยมิให้จำกัดอยู่เพียงกฎหมายแต่อย่างเดียว เพราะอาชีพนี้มืออยู่จำกัด ดังนั้นในชั้นเตรียมปริญญาจึงพยายามให้ได้ศึกษาวิชาหลาย ๆ อย่างซึ่งไม่มีในมหาวิทยาลัยฝรั่งเศส แต่เพื่อที่จะให้ผู้สำเร็จเตรียมปริญญาแม้จะมีได้เป็นธรรมศาสตร์บัณฑิตก็ไปประกอบอาชีพถูกจ้างในวิสาหกิจ หรือไปประกอบอาชีพอิสระได้ ซึ่งผมมีความยินดีที่หลายคนได้มีความสำเร็จในการค้าและการเศรษฐกิจต่าง ๆ และบางคนก็อาศัยวิชาดนตรีที่ตามหลักสูตรเตรียมปริญญาบังคับให้เล่นเครื่องดนตรีได้อย่างน้อยคนละหนึ่งอย่างนั้น เมื่อนักศึกษาผู้นั้นไม่สามารถเรียนชั้นปริญญาตรีได้สำเร็จก็ไปเล่นเครื่องมือดนตรีร่วมกับวงดนตรี แล้วในที่สุดก็เป็นหัวหน้าวงดนตรี ถือเอาการดนตรีเป็นอาชีพสำคัญ ส่วนผู้สำเร็จชั้นปริญญาตรีซึ่งมีการเรียนทั้งกฎหมายเอกชนและกฎหมายมหาชน รวมทั้งเศรษฐศาสตร์ด้วยนั้น นอกจากจะเป็นผู้พิพากษา อัยการ และทนายความแล้ว ก็เป็นนายอำเภอ ผู้ว่าราชการจังหวัด นายตำรวจ สหกรณ์ และเจ้าหน้าที่ในกระทรวงการคลัง การเศรษฐกิจ การทูต และอื่น ๆ อีกมากมาย ดังนั้นถ้าผมจะให้นักศึกษาชั้นปริญญาตรีเรียนแต่กฎหมายอย่างเดียว ก็คงจะต้องคอยตำแหน่งว่างซึ่งมีอยู่จำกัดเฉพาะในทางกฎหมายเท่านั้น ที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นบทพิสูจน์ในทางปฏิบัติซึ่งท่านทั้งหลายเป็นผู้แสดงให้เห็นประจักษ์แก่ราษฎรไทยแล้ว

บัดนี้จะขอกล่าวในทางทฤษฎีของวิทยาศาสตร์สังคม ว่าการที่ผมได้กำหนดให้นักศึกษาชั้นปริญญาตรีเรียนเศรษฐศาสตร์ด้วยนั้นก็มิใช่ผลว่า **มนุษยชาติที่ร่วมกันอยู่เป็นมนุษย์สังคมนั้นก็โดยต้องมีเศรษฐกิจเป็นรากฐาน** คือจำเป็นต้องมีปัจจัยในการดำรงชีพและออกแรงงานทางกายหรือทางสมองเพื่อผลิตปัจจัยในการดำรงชีพนั้นขึ้นมา และในการนั้นก็จำเป็นต้องมีความสัมพันธ์ระหว่างกันในการผลิตชีวิปัจจัย **เศรษฐกิจจึงเป็นรากฐานสำคัญของมนุษยสังคม** ส่วนสังคมใจจะเป็นไปโดยวิธีใดนั้นก็สุดแต่แต่ความสัมพันธ์ในการผลิตชีวิปัจจัย คือถ้าเป็นความสัมพันธ์อันที่อ่อนอย่างระบบปฐมสถการ สถาบันการเมืองของสังคมก็เป็นไปเช่นนั้น ถ้าเป็นไปตามระบบทาสหรือระบบศักดินา ระบบทุน หรือที่ท่านทั้งหลายไปกรุงเบลเกรดมาซึ่งที่นั่นเขาเรียกว่าสังคมนิยมตามแบบของเขา สถาบันของสังคมนั้น ๆ ก็เป็นไปตามความสัมพันธ์ในทางเศรษฐกิจของเขา และประเทศจำเป็นต้องมีกฎหมาย กฎหมายนั้นก็บัญญัติขึ้นตามระบบของแต่ละสังคมซึ่งมีรากฐานมาจากระบบเศรษฐกิจของสังคม

ฉะนั้น การที่ให้นักศึกษาชั้นปริญญาตรีซึ่งแม้จะดำเนินอาชีพกฎหมายได้เรียนเศรษฐศาสตร์ก็เพื่อ **ให้รู้ถึงพื้นฐานของสังคมซึ่งเป็นที่มาแห่งสถาบันการเมืองและกฎหมายของสังคม** และก็ให้มีความรู้กว้างขวางในทางเศรษฐกิจแม้ผู้ที่ดำเนินวิชาชีพทางกฎหมาย ภาษิตโบราณเคยกล่าวไว้ว่า **"รู้ไว้ชั่วฟ้าดินสลาย"** ท่าน

ทั้งหลายที่มาในวันนี้ก็ดีหรืออีกหลายคนที่มาพบผมก็ดี ไม่เคยมาร้องอุทธรณ์ต่อว่าผมว่าท่านถูกแบกวิชาที่ผมให้ไว้จนหาไม่ไหวแล้ว แต่ตรงกันข้ามกลับบอกผมว่าอยากจะหาความรู้เพิ่มเติมอีก ผมก็ชรามากแล้วจึงขอให้ท่านทั้งหลายได้ค้นคว้าศึกษาด้วยตนเองต่อไปตามแนวที่ผมเคยให้การอบรมไว้เมื่อก่อน แจกปริญญาบัตรว่า ปริญญาที่มอบให้ท่านเปรียบประดุจเพียงแค่อื่นๆ แจกให้เท่านั้น ขอให้ท่านนำคุณแจมนั้นไปไขคลังมหาศาลแห่งความรู้ของมนุษยชาติที่ได้สะสมมาและกำลังพัฒนาอยู่ในทุกวันนี้ และกำลังจะพัฒนาต่อไปในอนาคต

ขอให้ท่านทั้งหลายได้เดินก้าวหน้าต่อไปโดยไม่ต้องกังวลบุคคลใด ๆ ที่จะมารั้งให้ถอยหลัง ความก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์และสรรพวิชาที่ปวงตลอดจนความก้าวหน้าของมนุษยสังคมอาจถูกรั้งไว้ได้บางระยะเท่านั้น แต่ในที่สุดก็ไม่มีพลังใด ๆ ที่จะยังยั้งไว้ได้ชั่วกัลปาวสาน คือความก้าวหน้าจะต้องมีชัยต่อความถ่วง

ในโอกาสนี้ ขออวยพรให้ธรรมศาสตร์บัณฑิต เนติบัณฑิต ผู้ไฟในสันติภาพซึ่งเป็นกัลยาณมิตรของผมทั้งที่มาในวันนี้และมีได้มาในวันนี้ จงประสบสิริสวัสดิ์พิพัฒนามงคลพร้อมด้วยความเจริญก้าวหน้า และบำเพ็ญคุณประโยชน์เพื่อความยุติธรรมแก่ราษฎร และความเป็นเอกราชประชาธิปไตยของชาติไทย อันเป็นที่รักยิ่งของเราทุกกณนั้น เทอญ

* * *

ธรรมเนียมนี้	เป็นพยาน
เราก็คิษย์อาจารย์	หนึ่งบ้าง
เราผิดท่านประหาร	เราชอบ
เราบ่ผิดท่านมล้าง	ดาบนี้ คืบสนอง

“ศรีปราชญ์”